

AMIR TEMUR VA TO‘XTAMISHXON MUNOSABATLARI: OLTIN O‘RDA INQIROZI VA MOVAROUNNAHRNING SIYOSIY YUKSALISHI

Pardayev Muhtorqul Hasanovich

Yahyo G‘ulomov nomidagi Samarqand arxeologiya instituti
yetakchi ilmiy xodimi, tarix fanlari nomzodi, dotsent,

Suvanova Laziza Sag‘dulla qizi

Jizzax davlat pedagogika universiteti Tarix fakulteti talabasi

Annotatsiya. Mazkur maqolada XIV asr oxirida Markaziy Osiyo va Dashti Qipchoq hududlarida yuz bergan siyosiy jarayonlar Amir Temur va To‘xtamishxon o‘rtasidagi munosabatlar doirasida tahlil qilinadi. Ularning dastlabki ittifoqi, keyinchalik yuzaga kelgan harbiy-siyosiy qarama-qarshiliklari hamda asosiy janglar ilmiy manbalar asosida yoritiladi. Shuningdek, mazkur ziddiyatning Oltin O‘rda inqirozi, Movarounnahrning siyosiy-iqtisodiy mustahkamlanishi va Yevroosiyo savdo tizimiga ta‘siri ochib beriladi. Tadqiqot natijalari Temur va To‘xtamish o‘rtasidagi kurash mintaqa tarixida muhim burilish nuqtasi bo‘lganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Amir Temur, To‘xtamishxon, Oltin O‘rda, Oq O‘rda, Dashti Qipchoq, Movarounnahr, Terik jangi, Qunduzcha jangi, XIV asr, geosiyosat, harbiy strategiya, siyosiy ittifoq.

XIV asrning ikkinchi yarmi Yevroosiyo hududida keskin siyosiy o‘zgarishlar, sulolaviy kurashlar va harbiy to‘qnashuvlar davri sifatida tarixda muhim o‘rin egallaydi. Chingiziylar imperiyasining parchalanishi natijasida vujudga kelgan uluslarda markaziy hokimiyat zaiflashib, ichki nizolar kuchaydi. Ayniqsa, Dashti Qipchoq va Movarounnahr hududlarida hukmronlik uchun kurash mintaqaviy siyosiy muvozanatni izdan chiqardi. Ana shunday murakkab tarixiy sharoitda Amir Temur va To‘xtamishxon o‘rtasidagi munosabatlar butun mintaqa taqdiriga ta‘sir ko‘rsatgan omillardan biri bo‘ldi.

XIV asrning 60–70-yillarida Oq O‘rdada hukmronlik qilgan O‘risxon markazlashgan hokimiyatni mustahkamlashga intildi. Muhammad Ali “Ulug‘ saltanat” asarida ta’kidlaganidek, 1376-yilda Xoji Tarxonda chaqirilgan qurultoyda O‘risxon Moskoviyaga yurish va Temur qudratini cheklash masalasini ilgari surgan. Bu siyosiy vaziyat To‘yxojga o‘g‘li To‘xtamish taqdiriga bevosita ta’sir ko‘rsatdi. Otasining qatl etilishi ortidan To‘xtamish Movarounnahrda kelib, Amir Temur huzuriga boshpana so‘rab murojaat qildi[1].

Amir Temur va To‘xtamishxon o‘rtasidagi munosabatlarni chuqurroq tahlil etishda faqat harbiy to‘qnashuvlar emas, balki ularning siyosiy legitimatsiya, iqtisodiy manfaatlar va ideologik ustuvorlik uchun olib borgan kurashi ham muhim ahamiyat kasb etadi. To‘xtamish o‘z hokimiyatini Chingiziy naslga mansublik asosida qonuniylashtirgan bo‘lsa, Amir Temur “sohibqiron” maqomi hamda chingiziylar bilan quda-andachilik aloqalari orqali o‘z siyosiy mavqegini mustahkamlashga intilgan. Bu esa ikki hukmdor o‘rtasidagi ziddiyatni nafaqat hududiy, balki siyosiy-huquqiy ustuvorlik masalasiga aylantirgan.

Sharafiddin Ali Yazdi “Zafarnoma” asarida Temurning To‘xtamishga ko‘rsatgan yordamini batafsil tasvirlaydi. Temur Dashti Qipchoqdagi siyosiy jarayonlarga aralashib, To‘xtamishni Oq O‘rda taxtiga o‘tqazadi. Bu hol Temur diplomatiyasining muhim yutug‘i bo‘lib, shimoliy chegaralarda o‘ziga sodiq hukmdor shakllantirish imkonini berdi. Keyinchalik To‘xtamish Oltin O‘rda taxtini egallab, bir muddat markaziy hokimiyatni tiklashga muvaffaq bo‘ldi[3].

To‘xtamishning dastlabki muvaffaqiyatlari Oltin O‘rdada markaziy hokimiyatni tiklashga qaratilgan edi. U ichki parokandalikni bartaraf etish, soliq tizimini qayta yo‘lga qo‘yish va savdo yo‘llarini nazorat qilish orqali davlatni mustahkamlashga harakat qildi. Ayniqsa, Volga bo‘yi va Qrim hududlaridagi savdo markazlari ustidan nazorat o‘rnatish uning iqtisodiy siyosatining asosiy yo‘nalishlaridan biri bo‘ldi. Biroq Temur yurishlari natijasida bu markazlarning izdan chiqishi Oltin O‘rdaning iqtisodiy asoslarini zaiflashtirdi.

Biroq kuchayganidan so'ng To'xtamish mustaqil siyosat yurita boshladi. U Movarounnahrda bostirib kirib, 1387-yilda Temur qarorgohlaridan biri – Zanji saroyini vayron qildi[4]. Bu voqea ochiq hiyonat sifatida baholanib, ikki hukmdor o'rtasida hal qiluvchi harbiy to'qnashuvlarga sabab bo'ldi.

Harbiy-strategik jihatdan qaralganda, Temurning Dashti Qipchoqqa qilgan yurishlari keng ko'lamli razvedka, tezkor harakat va manevr ustuvorligiga asoslangan edi. U uzoq masofali yurishlarda qo'shin intizomini saqlash, ta'minot tizimini samarali tashkil etish va tabiiy to'siqlardan ustalik bilan foydalanish orqali ustunlikka erishgan. Bu esa ko'chmanchi qo'shinlarga qarshi kurashda an'anaviy jang usullarini yangicha strategiya bilan uyg'unlashtirish namunasidir. To'xtamish esa ko'proq klassik ko'chmanchi harbiy an'anaga tayangan bo'lib, markazlashgan va uzoq muddatli qarshilik ko'rsatishga qodir tizim yarata olmadi.

1391-yilda Qunduzchada bo'lib o'tgan jangda Temur qo'shini ustunlikka erishdi[5]. 1395-yilda Terik daryosi bo'yida yuz bergan hal qiluvchi jang esa Oltin O'rda tarixida burilish nuqtasi bo'ldi. Nizomiddin Shomiy va Yazdi ma'lumotlariga ko'ra, Temur harbiy hiyla qo'llab, dushman qo'shinini chalg'itgan va ortdan zarba bergan[2]. Ushbu mag'lubiyatdan so'ng Oltin O'rda iqtisodiy va siyosiy jihatdan zaiflashdi.

Mazkur ziddiyatning demografik va ijtimoiy oqibatlari ham sezilarli bo'ldi. Oltin O'rda hududlarida yuzaga kelgan beqarorlik ko'plab qabilalarning ko'chishiga, ayrim hududlarda esa iqtisodiy tanazzulga olib keldi. Bu jarayon keyinchalik Oltin O'rda o'rnida mustaqil xonliklar — Qrim, Qozon, Astraxan va Sibir xonliklarining shakllanishiga zamin yaratdi. Shuningdek, shimoliy hududlarda Moskva knyazligining siyosiy faolligi ortib, u Oltin O'rda ta'siridan asta-sekin chiqib ketdi.

A.Y.Yakubovskiy Oltin O'rda inqirozini aynan Temur yurishlari bilan bog'laydi. Volga bo'yi savdo markazlarining vayron qilinishi shimoliy savdo yo'llariga jiddiy zarba berdi. Natijada savdo oqimlari Movarounnahr orqali o'ta boshladi. Bu esa Samarqand va Buxoroning iqtisodiy mavqeini oshirdi[6].

Madaniy jihatdan ham bu davr muhim o'zgarishlar davri bo'ldi. Temur saltanatida ilm-fan, me'morchilik va shaharsozlik yuksalgan bir paytda, Oltin O'rdada siyosiy beqarorlik madaniy markazlarning zaiflashuviga olib keldi. Natijada ilmiy va madaniy markazlar Movarounnahr tomon siljidi. Bu jarayon keyinchalik Temuriylar davrida ilmiy-madaniy uyg'onishning yuzaga kelishiga asos bo'ldi.

Temur g'alabasi natijasida Movarounnahrda markazlashgan davlat boshqaruvi mustahkamlandi. Iqtisodiy barqarorlik, savdo yo'llarining tiklanishi va shaharsozlik siyosati kuchaydi. Shuningdek, Temur saltanati diplomatik aloqalarni kengaytirib, Yevropa va Sharq davlatlari bilan faol munosabatlar o'rnatdi[8].

Shuningdek, Temur va To'xtamish o'rtasidagi kurash diplomatik maydonda ham aks etdi. Temur Sharq va G'arb davlatlari bilan faol aloqalar o'rnatib, o'zini xalqaro miqyosdagi hukmdor sifatida namoyon qildi. To'xtamish esa ichki muammolar va tashqi bosimlar sabab keng diplomatik ittifoqlar tizimini shakllantira olmadi. Bu esa siyosiy raqobatda Temur foydasiga xizmat qildi.

1404-yilda To'xtamish elchilari Temur huzuriga kelib, yarashuv so'ragani manbalarda qayd etiladi. Biroq 1405-yilda Amir Temurning vafoti siyosiy vaziyatni o'zgartirdi. 1406-yilda To'xtamish ham vafot etib, tarix sahnasidan chiqdi[7].

Xulosa qiladigan bo'lsak, Amir Temur va To'xtamishxon o'rtasidagi siyosiy ziddiyat XIV asr oxiridagi Yevroosiyo geosiyosiy jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatdi. Ushbu qarama-qarshilik Oltin O'rda inqirozini tezlashtirib, Movarounnahrning siyosiy va iqtisodiy mavqeini mustahkamladi. Savdo yo'llarining qayta taqsimlanishi va shimoliy hududlarning zaiflashuvi yangi siyosiy kuchlarning shakllanishiga zamin yaratdi. Shu bois Temur va To'xtamish o'rtasidagi kurash mintaqa tarixida muhim burilish nuqtasi sifatida baholanadi.

Umuman olganda, Amir Temur va To'xtamishxon o'rtasidagi ziddiyatni faqat ikki shaxs o'rtasidagi kurash sifatida emas, balki XIV asr oxiridagi Yevroosiyo makonida davlat boshqaruvi modeli, iqtisodiy nazorat, harbiy strategiya va siyosiy legitimatsiya masalalarining to'qnashuvi sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Ushbu qarama-qarshilik natijasida Oltin Oʻrda tanazzulga yuz tutgan boʻlsa, Movarounnahr siyosiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan yuksalish bosqichiga koʻtarildi.

Foydalanilgan adabiyotlar roʻyxati:

1. Muhammad Ali. Ulugʻ saltanat. Toshkent: Sharq, 2014, 5–9, 19–22-betlar.
2. Sharafiddin Ali Yazdi. Zafarnoma. Toshkent: Oʻzbekiston, 1997, 173–175, 214–220-betlar.
3. Yakubovskiy A.Y. Oltin Oʻrda va uning inqirozi. Moskva, 1950, 87–105-betlar.
4. Ivan M.I. Amir Temur va uning harbiy sanʼati. Toshkent: Sharq, 1999, 44–52-betlar.
5. Ahmedov B. Amir Temur darslari. Toshkent: Oʻqituvchi, 1997, 78–85-betlar.
6. Azamat Ziyov. Oʻzbek davlatchiligi tarixi. Toshkent: Sharq, 2000, 112–118-betlar.
7. Doniyorov A. Markaziy Osiyo xalqlari tarixi. Toshkent: Oʻzbekiston, 2022, 134–140-betlar.
8. Nizomiddin Shomiy. Zafarnoma. Toshkent: Fan, 1996, 156–160-betlar.